

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Sprawność językowa we współczesnej edukacji językowej

Author: Urszula Żydek-Bednarczuk

Citation style: Żydek-Bednarczuk Urszula. (2002). Sprawność językowa we współczesnej edukacji językowej. W: H. Synowiec (red.), "W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu" (S. 119-126). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Urszula Żydek-Bednarczuk

Katowice

Sprawność językowa we współczesnej edukacji polonistycznej

Pojęcie sprawności językowej w dzisiejszej edukacji należy traktować w sposób szczególny. W zreformowanej szkole stanowi ona punkt wyjścia określenia zadań i celów szkoły. Rozumienie pojęcia „sprawność językowa” jest niejednoznaczne. Przegląd definicji ma na celu pokazanie różnorodności traktowania jej zarówno w językoznawstwie, jak i dydaktyce. W *Słowniku języka polskiego* w miejsce sprawności językowej mamy umiejętności określane jako „praktyczna znajomość, biegłość i zdolność wykonania czegoś”¹. W próbach zestawienia terminów „sprawność” – „umiejętność” na plan pierwszy wysuwają się te sprawności, które nazywają dobrze opanowaną i wyćwiczoną umiejętność lub też takie, które sprawnością określają nie tylko umiejętność, ale również potrzebną do jej wykonania wiedzę. W edukacji polonistycznej sprawność to szczególnie rodzaj umiejętności wymagający określonej wiedzy, która bywa zarówno uświadomiona, jak i intuicyjna. Według *Encyklopedii języka polskiego*² sprawność językowa jest umiejętnością wysłowienia się poprawnego, zrozumiałego, odpowiadającego tematowi i sposobowi jego traktowania, pozycji autora, nastawieniu odbiorcy i okoliczności wypowiedzania się. Z definicji tej wynika zatem, że o sprawności językowej autora świadczy nie tylko poprawność językowa i zrozumiałość jego wypowiedzi, ale również to, czy użyte w niej środki językowe dostosowane są do tego, o czym się mówi, jak się autor odnosi do przedmiotu wypowiedzi, w jakim charakterze występuje autor, czego oczekują odbior-

¹ *Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1981, s. 598.

² *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław 1978, s. 329. 119

cy, kim jest autor oraz w jakiej sytuacji dochodzi do danej wypowiedzi. W *Nowym słowniku poprawnej polszczyzny* sprawność językowa definiowana jest jako „cecha osoby mówiącej lub piszącej, polegająca na umiejętności przekazywania w swoich tekstach tego, co się chce przekazać (informacji, przeżyć, emocji) w sposób najodpowiedniejszy w danej sytuacji komunikatywnej. Umiejętność ta polega na doborze takich środków językowych, które pozwalają najlepiej dotrzeć do odbiorcy, spowodować jego właściwą [...] reakcję i wywołać u niego pozytywną ocenę [...]”.³ Mówić i pisać sprawnie to znaczy umieć wybrać z zasobu znanych sobie środków językowych te, które będą najodpowiedniejsze w danym akcie mowy i w danej sytuacji. Andrzej Markowski wykracza więc poza rozumienie sprawności w znaczeniu sprawności systemowej⁴. Wkracza na grunt sprawności komunikacyjnej, która bez sprawności systemowej nie mogłaby funkcjonować w szkole. W lingwistyce edukacyjnej pod pojęciem sprawności językowej ukrywa się kompetencja gramatyczno-leksykalna, która obejmuje wiedzę o słownictwie i regułach gramatycznych decydujących o łączeniu słów i tworzeniu tekstów⁵. Definicja wyraźnie pokazuje, że kompetencja systemowa związana jest z określoną wiedzą, jaką posiada nadawca – odbiorca. Może ona mieć charakter świadomy albo intuicyjny. Fakt, że o kompetencji wnioskujemy na podstawie wykonania językowego, prowadzi do łączenia tego pojęcia z umiejętnościami, a więc ze sprawnością językową.

Analizując znaczenie pojęcia sprawności językowej w definicjach, należy stwierdzić, że często bywa ono zastępowane poprawnością językową bądź utożsamiane ze sprawnością systemową. W niektórych definicjach sprawność językowa dotyczy wykonania, czyli sprawności komunikacyjnej. Tak wieloznaczne rozumienie pojęcia „sprawność językowa” wymaga uporządkowania i ponownego zdefiniowania.

Sprawność językowa jest właściwością każdego tekstu pisanego, mówionego i polega na zgodności z normą językową. Jej przeciwieństwem są błędy. Nauczyciele utożsamiają sprawność językową z poprawnością językową, czyli odnoszą ją do wiedzy i umiejętności w zakresie budowy systemu językowego. Jeżeli uczeń poprawnie artykułuje poszczególne głoski, zna zasady odmiany wyrazów, buduje zdania według reguł gramatycznych, potrafi zastosować właściwe modele słowotwórcze, właściwie rozumie wyrazy i stosuje poprawnie związki frazeologiczne, to możemy powiedzieć, że posiada sprawność, ale tylko systemową. W pracach dydaktycznych sprawność systemową utożsamia się ze sprawnością językową. Ta ostatnia jest jednak po-

³ *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Red. A. Markowski. Warszawa 2000, s. 1751.

⁴ *Ibidem*, s. 1750.

⁵ T. Rittel: *Podstawy lingwistyki edukacyjnej*. Kraków 1994, s. 92.

jęciem szerszym, obejmującym oprócz sprawności systemowej także inne typy sprawności. Warto tu zasygnalizować, że ortografia i interpunkcja nie wchodzi w zakres sprawności językowej⁶. To stwierdzenie jest o tyle dyskusyjne, że faktycznie ortografia i interpunkcja nie należą do systemu językowego, ale między innymi wskazują na różnice między mową a pismem i podlegają szkolnej ocenie pod kątem poprawności. Widziałabym więc ich miejsce przy sprawności systemowej.

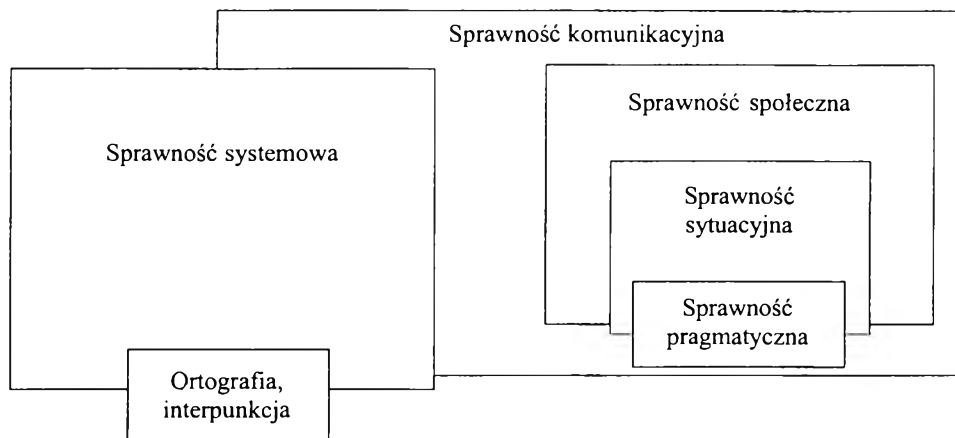
W nowej *Podstawie programowej*⁷ miejsce sprawności zajęło pojęcie „kompetencja językowa”, „kompetencja kluczowa”. Wydaje się, że możemy traktować te dwa pojęcia synonimicznie i dodać jeszcze jedno – „osiągnięcia”. Jeżeli nadawca zna system językowy, potrafi wykorzystać funkcjonalnie wiedzę językową i budować wypowiedzi gramatycznie poprawne, to posiada on sprawność systemową. Taka definicja pokrywa się z pojęciem kompetencji językowej, wprowadzonym do teorii języka przez N. Chomsky’ego, dla którego jest to znajomość języka charakteryzująca jego użytkowników⁸. Chodzi o znajomość języka implicytną, nieuświadamianą. Mówimy raczej o zinternalizowaniu przez użytkowników języka reguł gramatyki, nie zaś o ich przyswojeniu czy opanowaniu. Uczeń nigdy nie posiada sprawności systemowej, jeżeli nie zrozumie podstawowych zasad funkcjonalnego nauczania gramatyki. Nie chodzi tu o podziały, definicje, ale konkretne zastosowanie, np. wiedzy o przymiotnikach, przysłówkach do tworzenia opisu, wiedzy o równoważnikach zdań czy zawiadomieniach zastosowanej w pismach użytkowych, np. telegramie czy tworzeniu planów; wiedzy o typach zdań złożonych, potrzebnej do tworzenia opowiadania, w którym wyraźnie zaznaczone są przyczyny i skutki. Opowiadam się przeciw traktowaniu gramatyki jako zbioru reguł, zasad i formuł. Gramatyka jest żywa i powinna być przeniesiona na konkretne operacje językowe: tworzenie tekstu, poprawianie, parafrazowanie, skracanie. Uczeń ma możliwość wyboru różnych kombinacji struktur językowych w celu wyrażenia własnych myśli i uczuć. Tworzyć poprawne gramatycznie wypowiedzi pisane i mówione to wiedzieć, do czego służą określone struktury gramatyczne. Nie ma tu teorii bez praktyki, przede wszystkim zaś bez praktyki społecznej. Kompetencja systemowa okazuje się więc niezbędna, aby poprawnie się porozumiewać. Uwagi te dotyczą również umiejętności z zakresu języka ojczystego, często przenoszonych na umiejętności niezbędne w trakcie poznawania języka obcego. O sprawnym porozumiewaniu się decyduje nie tylko sprawność systemowa, lecz również sprawność komunikacyjna (zob. schemat 1).

⁶ *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN...*, s. 1751.

⁷ *Podstawa programowa*. Dz. U. 1999, nr 14.

⁸ T. Zgółka: *Język. Kompetencja. Gramatyka. Studium z zakresu lingwistyki*. Poznań–Wrocław 1980, s. 11–20.

Model sprawności językowej

Budując model sprawności systemowej, z uwzględnieniem funkcjonalności wiedzy gramatycznej, należy wskazać wszystkie podsystemy języka oraz dodatkowo włączyć ortografię i interpunkcję. Sprawność systemowa to umiejętność poprawnego wypowiedzania się w mowie i piśmie przy zastosowaniu funkcjonalnej wiedzy, a także umiejętności z zakresu budowy języka. Ten typ sprawności określany jest na mocy kodu jako sprawność wewnętrznojęzykowa. Wynika ona z wiedzy o systemie i kompetencji językowej.

Wykonanie, przez N. Chomsky'ego określane mianem performancji, stanowi nowy typ sprawności. W literaturze językoznawczej i dydaktycznej nazywana jest ona sprawnością komunikacyjną. Dotyczy wykonania i nie jest sprawnością jednorodną. S. Grabias, analizując sprawność komunikacyjną, zauważył, że zależy ona od wiedzy na temat zachowania językowego nadawcy komunikatu, które warunkują pełnione przezeń role społeczne⁹. Rola i ranga społeczna rozmówców jest równorzędna lub nierównorzędna. W zależności od układu socjolingwistycznego rozmówcy tworzą wypowiedź językową, wybierając właściwe układowi społecznemu środki językowe. „Językowa sprawność społeczna wymaga wiedzy na temat relacji społecznych zachodzących w danej wspólnocie komunikacyjnej [...] kształtowanie się językowej sprawności społecznej trwa przez całe życie, bo nieustannie zmieniają się role, jakie przychodzi człowiekowi pełnić w życiu społecznym.”¹⁰ W edukacji polonistycznej odnajdujemy ślady kształcenia tego typu sprawności. Już na poziomie klas IV–VI, a szczególnie w gimnazjum uczeń powinien rozpoznawać sytuację społeczną, w jakiej tkwią nadawcy i odbior-

⁹ S. Grabias: *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin 1994, s. 278.

¹⁰ Ibidem, s. 320.

cy. Wprowadzono w treściach *Podstawy programowej*¹¹ oficjalne i nieoficjalne sytuacje mówienia, które wymagają dostosowania wypowiedzi do odpowiedniego kontekstu językowego i społecznego.

Wyjście w edukacji polonistycznej poza językoznawstwo wewnętrzne i zainteresowanie językoznawstwem zewnętrznym, czyli warunkami pozajęzykowymi, spowodowało też inne spojrzenie na sprawność językową. Podstawą do określenia tego typu sprawności stał się akt komunikacji wraz ze wszystkimi jego uwarunkowaniami. Nie określamy już sprawności na mocy kodu, lecz na mocy wyznaczników komunikacyjnych: sytuacji, intencji, zachowań pozawerbalnych. Dotychczas sprawność opisywano w kategoriach korzystania z systemu językowego, który umożliwiał tworzenie tekstów, dostarczał odpowiedniej potencji językowej. Teraz zwraca się uwagę na użycie języka, czyli opisuje typ rzeczywistych zachowań językowych człowieka oraz cele, jakim zachowania te służą. To właśnie wiedza na temat użycia języka pozwala się uczniom skutecznie porozumiewać. Nie wystarczy już poprawność wynikająca z wiedzy o systemie. Ważna jest również wiedza o świecie nadawcy i odbiorcy, która stanowi konieczny warunek tego, aby tekst był zrozumiany, aby odczytane zostały aluzje, metafory, ironie. Uczeń tworzy teksty, przekazując informacje na mocy kodu, ale również mówi, pisze i czyta, przekazując i uzyskując informacje zarówno na podstawie czynników pozajęzykowych, właśnie wiedzy o świecie, jak i wzajemnej kooperacji – współpracy między interlokutorami. Wiedza i umiejętność odczytania założeń towarzyszących każdemu aktowi komunikacji sprawiają, że pytanie może stanowić o niewiedzy rozmówcy, ale pytanie zadane przez nauczyciela na lekcji nie dotyczy niewiedzy, lecz jest sprawdzianem, czy to właśnie uczeń wie. Brak odpowiedzi w wypadku pierwszym nie grozi szczególnymi konsekwencjami, w drugim zaś będą to konsekwencje oceny negatywnej i kłopotów w szkole. Chodzi już nie tylko o to, co wypowiedzi znaczą, lecz o sposób, w jaki rozumieją i rozszyfrowują je odbiorcy, o mechanizmy odczytywania intencji nadawcy. Takie rozumienie sprawności odnosi się nie tylko do kształcenia językowego, ale dotyczy całej edukacji polonistycznej – zarówno tej literackiej, jak i kulturowej. Odczytania sensów wypowiedzi dokonują się na podstawie znajomości słownictwa i znajomości reguł łączących jednostki słownikowe w konstrukcje składniowe. Ogromne znaczenie ma jednak wiedza o świecie, która stanowi warunek konieczny rozumienia wypowiedzi. Bez niej nie byłoby sprawnego pisania, czytania czy mówienia. Tworzy ona ramy interpretacyjne obejmujące sytuację aktu mowy – zarówno tę społeczną, jak i fizyczną oraz językową. Do zrozumienia znaczenia wypowiedzi konieczna okazuje się również wiedza o świecie oparta na doświadczeniu człowieka, wiedza o sytuacjach i regułach zachowań. Uczeń powinien rozszyfrowywać sy-

¹¹ *Podstawa programowa...*, s. 129.

tuacje i do nich włączyć właściwe działania językowe oparte na aktach mowy, takich jak: życzenia, przeproszenia, podziękowania. Wchodzimy tu w zasięg etykiety językowej, tak bardzo potrzebnej w kształceniu polonistycznym. Służy ona sprawności komunikacyjnej.

Trzeba wspomnieć o jeszcze jednym typie wiedzy, mianowicie o wiedzy kulturowej i narodowej. Nikt już dzisiaj nie wątpi, że związek między językiem – poznaniem i kulturą jest bezsprzeczny. Gdyby go nie było, nie potrafilibyśmy odczytać frazeologizmów: *puszka pandory*, *syzyfowa praca*, zrozumieć poezji A. Mickiewicza, C. K. Norwida i W. Szymborskiej.

Podstawowe zadanie, które ma do wypełnienia szkoła, sprowadza się do włączenia sprawności systemowej i komunikacyjnej w konkretne osiągnięcia na poziomie mówienia, pisanie, słuchania i czytania. Nie jest to tylko podejście zdroworozsądkowe, ale podyktowane jest przyrostem wiedzy, rozwojem życia społecznego, polisemantycznością kultury. W *Podstawie programowej* mówi się o użyciu języka. Dodajmy, że chodzi o użycie języka, ale w określonych kontekstach społecznych. Istotą edukacji staje się więc uczenie o języku w określonych społecznościach językowych. Uczeń powinien sobie uświadomić, że i język, i społeczeństwo, które się nim posługuje, są całościami ustrukturyzowanymi, mającymi charakter funkcjonalny. We wspólnotach komunikatywnych występuje wiele odmian repertuaru językowego, a uczeń używa zarówno odmiany języka ogólnego, jak i potocznego. Bywa, że posługuje się gwarą, ale w sytuacji bycia w instytucji zaczyna obowiązywać go język oficjalny, urzędowy. Każda z tych odmian wchodzi w skład repertuaru językowego ucznia, ale to on powinien sprawnie przełączać kody, czyli swobodnie wybierać odmianę językową i dostosować do niej właściwe środki językowe. Jego mówienie, obrazowe, emocjonalne, konkretne, typowe, ujęte w kolekcje oraz nastawione na człowieka i jego problemy, nadaje kształt codziennym potocznym kontaktom¹². To nauczyciel powinien wykształcić w uczniach umiejętność dostosowania wypowiedzi do sytuacji oraz dobór właściwej odmiany. Wprowadzenie sytuacji oficjalnej automatycznie powoduje, że miejsce emocji zajmuje neutralność, a w sytuacjach, w których posługiwano się formami językowymi swobodnymi i nacechowanymi, pojawia się staranność wypowiedzi i stosowanie językowej normy wzorcowej. Tego typu zabiegi wymagają wiedzy o systemie językowym, czyli sprawności systemowej, natomiast umiejętność korzystania z niej w różnych sytuacjach i układach społecznych nabywa się w trakcie realizacji zadań kształcących sprawność komunikacyjną. Nie bez znaczenia jest tutaj „rozszyfrowanie”, kim jest nasz rozmówca. Wiedza o randze i pełnionej w danej chwili roli społecznej ma przecież wpływ na tworzenie wypowie-

12 J. Bartmiński: *Styl potoczny*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław 1993, s. 115.

dzi skutecznych. Językowa sprawność społeczna wymaga więc wiedzy na temat relacji społecznych zachodzących w społeczeństwie i w danej społeczności komunikatywnej¹³. Zarówno w *Podstawie programowej*, jak i w programach nauczania dostrzega się ten problem, wprowadza się bowiem zadania i treści, w których uczeń występuje w wielu rolach społecznych i dostosowuje wypowiedzi do sytuacji.

Sytuacja jest jednym ze składników aktu komunikacji. Stanowi ona otoczenie aktu komunikacji i obejmuje: przestrzeń (miejsce – szkoła, środki komunikacji, ulica, dom i inne), czas (dawniej, teraz, w przyszłości) oraz relacje między uczestnikami. Zdarza się, że część informacji może zostać pominięta, gdyż sytuacja „dopowiada” potrzebne informacje. Czasem korzystamy z zaimków wskazujących, w których kodujemy informacje dotyczące sytuacji, np. wybieramy z półki zabawkę i mówimy do sprzedawcy, aby podała nam: *nie to, ale tamto, no z tego, co leży obok, to czerwone*. Każdorazowa interpretacja znaczenia danej wypowiedzi ściśle wiąże się z bezpośrednim jego otoczeniem. Brak możliwości odwołania się do sytuacyjnego uwarunkowania wypowiedzi, czyli brak sprawności sytuacyjnej, może doprowadzić do zakłócenia w komunikacji.

W wypowiedziach interakcyjnych sytuacja często bywa wskaźnikiem, do jakiego repertuaru językowego sięgnąć, jak sformułować wypowiedź językową i dostosować ją do miejsca, w której powstaje. Ważną rolę odgrywa również kanał wypowiedzi: mówiony czy pisany. Wśród wielu wypowiedzi na temat kształcenia w szkole odnotowujemy i takie, że winniśmy uczyć języka ze względu na cel wypowiedzi oraz konkretne działania językowe. Uczeń powinien rozpoznać intencję i właściwie ją zinterpretować, dobierając do wypowiedzi skuteczne środki porozumiewania się. Rozwija wówczas umiejętności pragmatyczne. Takie sprofilowanie zadań kształcenia językowego w szkole oznacza jednak zawężenie rozumienia sprawności językowej. Sprawność pragmatyczna to tylko część sprawności komunikacyjnej. W jej zakres wchodzi zarówno wiedza i umiejętności dotyczące aktów mowy, rozpoznawania intencji, skutecznego porozumiewania się, jak i odczytywania informacji niejawnych, informacji przekazywanych pragmatycznie bądź sugerowanych przez typ wypowiedzi¹⁴.

Sprawność pragmatyczna, sytuacyjna i społeczna pozwala na skuteczne komunikowanie się, które polega na właściwym odczytaniu zawartej w akcie mowy intencji nadawcy przez odbiorcę i podjęcie działań językowych, np. udzielenie odpowiedzi na zadane pytanie, wykonanie rozkazu czy udzielenie rady. Członkowie określonej społeczności kulturowo-językowej sku-

¹³ S. Grabias: *Język w zachowaniach społecznych...*, s. 281.

¹⁴ R. Grzegorzczkova: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa 2001, s. 145–148.

teczenie porozumiewają się nie tylko dzięki kompetencji językowej, ale również dzięki wiedzy o konwencjach, wzorach zachowań obowiązujących w danej społeczności i kulturze. Wiedza ta dotyczy umiejętności doboru właściwych środków językowych do kontekstu sytuacyjnego i przekształcania ich w skuteczne działanie językowe, pozwalające osiągnąć zamierzony cel. Skuteczne komunikowanie zależy od znajomości języka (słownictwo, składnia), wiedzy mówiących o świecie, bezpośredniego odczytywania, a także umiejętności wnioskowania odbiorców, którzy współpracują z nadawcami. Dzięki wiedzy o języku i wiedzy ogólnej (potocznej i encyklopedycznej) oraz doświadczeniu odbiorca odczytuje nie tylko bezpośrednie akty mowy, ale potrafi również odczytać akty pośrednie, np. aluzje, metafory (por. schemat 1).

Kształcenie sprawności językowej jest najważniejszym zadaniem współczesnej szkoły. W sprawności językowej mieści się sprawność systemowa wraz z umiejętnościami w zakresie składni, leksyki, morfologii i wymowy. Obok funkcjonuje sprawność w zakresie ortografii i interpunkcji. Sprawność systemowa ma wspólne zakresy ze spójnością komunikacyjną, w której skład wchodzi sprawność społeczna, sytuacyjna i pragmatyczna.